

بررسی عوامل اقبال به نماز و گریز از آن از منظر قران و روایات

نرجس خلیلی^۱

چکیده

انسان از ابتدای خلقت نیاز به ارتباط با پروردگار را در خود احساس نموده و این نیاز باعث شده که رو به سوی نیایش بیاورد. نماز محکم‌ترین رشته‌ی الفت بین خداوند و بندگان است و نیایش از روح نیازمند انسان به آستان بلند خدا سرچشمه می‌گیرد. هدف اساسی از بررسی عوامل اقبال به نماز و گریز از آن، دستیابی به نتایجی است که می‌تواند ما را در رسیدن به تربیت بر اساس اصول مکتب انسان‌ساز اسلام یاری دهد. این بررسی با روش تحلیلی و توصیفی انجام گردید و نتایج نشان داد که مهم‌ترین مؤلفه‌های گریز از نماز عبارت‌اند از ریاکاری، عدم آشنایی به فلسفه و اسرار نماز، تبلیغات منفی علیه دین، پیروی از شهوات و رواج فساد و گمراهی، عدم درک حقیقت، قهر با خدا، مجالست و همنشینی با دوستان ناباب و الگوی نامناسب دینی که باید با برنامه‌ریزی در محو این موانع کوشید. همچنین آنچه باعث اقبال و گرایش به نماز می‌گردد عبارت‌اند از روحانیت اثرگذار، بهداشت و نظافت مساجد، دستیافتن به آرامش درونی، رفع حزن و خوف و راه پیروزی بر مشکلات که لازم است بر این مؤلفه‌ها بیشتر تمرکز کرد، تا اقبال به نماز در اقشار مختلف جامعه بیشتر گردد.

واژگان کلیدی: نماز، اقبال به نماز، گریز از نماز

^۱حوزه علمیه خواهران، مدرسه علمیه کوثر ابرکوه، سطح دو narjeskhalili55@gmail.com

۱. مقدمه

از آنجاکه نماز عمود خیمه عبادات و آوای بلند وارسنگی و آزادگی است و در میان احکام الهی و آداب و تربیت مسلمانی نماز از رفیع‌ترین جایگاه برخوردار است؛ پرداختن روشمند و اصولی به آن می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های فرهنگی راهگشا باشد. نماز نخستین عبادتی است که بر بندگان واجب شد. خداوند تعالی در آغاز سوره بقره در توصیف اهل تقوی فرمود: «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ...»؛ «همانا که به غیب، یعنی به وجود خدا، معاد و فرشتگان ایمان دارند و نماز را به پای دارند و...» و این می‌رساند که پس از پذیرش اعتقاد به مبدأ وجود، مسئله آخرت، وحی و نبوت نخستین چیزی که از انسان معتقد انتظار می‌رود، وجوب نماز است. بنابراین هیچ عبادتی را پیش از آن واجب نکرده‌اند زیرا اگر عبادتی قبل از حکم نماز مقرر می‌شد مطمئناً آن را در کریمه مذکور، مقدم بر نماز ذکر می‌فرمود. با تمامی این تأکیدات امروزه بر اثر عوامل گوناگون اجتماعی و فرهنگی نشانه‌هایی از سبک شماری و عدم اقبال به نماز به چشم می‌خورد که شایسته یک ملت و کشوری که داعیه رسالت دینی دارد، نمی‌باشد. به همین دلیل پرداختن به علل و عوامل آن ضرورت دارد. اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش از آنجایی ناشی می‌شود که نماز یک نیاز حقیقی و ضروری انسان است و به میزان ضرورتی که برای فرد و اجتماع دارد. نماز می‌تواند مسائل و مشکلات روحی و روانی انسان را کاهش دهد و انسان را می‌تواند از کج‌راه‌ها نجات دهد. اما علل و عواملی در جامعه بروز می‌کند که باعث می‌گردد، اقبال به نماز کم گردد و شرایطی ایجاد گردد که این رکن رکن مسلمانی کم‌اهمیت جلوه گردد. پس بر برنامه‌ریزان دینی است که به دنبال بررسی علل و عوامل آن گردند و چالش‌ها را بررسی کنند. براین اساس در این بررسی به دو عامل مهم در مؤلفه نماز یعنی اقبال و گریز از نماز می‌پردازیم. هدف از بررسی هم شناخت عوامل اقبال به نماز و عوامل گریز از آن در راستای به‌کارگیری منطقی و اصولی روش‌های علمی جهت تشویق افراد جامعه به برگزاری نماز و شناخت چالش‌هایی است که برنامه‌ریزان دینی با آن روبرو هستند. در راستای همین هدف برای جمع‌آوری اطلاعات از روش گردآوری کتابخانه‌ای با کنکاش در منابع دست‌اول و دوم در جهت تحلیل اقدام گردید.

در زمینه پیشینه تحقیق می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

داود بهنصر و علی اوسط باقری، (۱۳۹۷) در مقاله‌ای در نشریه معرفت شماره ۲۴۶ به «بررسی موانع انگیزشی اثربخشی نماز از منظر قرآن» پرداختند. نتایج نشان داد که موانع انگیزشی ریا، تکبر، ترسیدن از عذاب الهی و سستی و کسالت است که برخی از آثار نماز از جمله آرامش و زندگی سعادتمندانه دنیوی را مخدوش یا معدوم می‌کند.

مهری رحیمی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای در نشریه بینات شماره ۳ در «بررسی نماز در قرآن و سیره معصومین» نشان داد نماز بهترین وسیله برای سازندگی و سیروسلوک به‌سوی خداوند متعال و هسته بنیادین حرکت تکاملی به‌سوی والاترین هدف انسانیت و جامعه نمونه بشری است.

نتایج تحقیق علی‌محمد مظفری (۱۳۹۲) در مقاله‌ای در نشریه مبلغان شماره ۱۶۴ در زمینه «علل گریز جوانان از نماز» نشانگر این است که مهم‌ترین هدف دشمن، تضعیف اعتقادات، ایجاد شک و تردید در بین جوانان، انهدام ایمان، تقوا و غیرت است و اصلی‌ترین نشانه‌گیری‌های آنها رغبت زدایی جوانان نسبت به نماز است.

«همچنین علی‌محمد مظفری (۱۳۹۴) در مقاله‌ای در نشریه شماره ۱۹۳ در نشریه مبلغان به بررسی «عوامل جذب و رویکرد جوانان به نماز» پرداخته است. باتوجه به موضوع مورد بررسی در این مقاله در وهله اول به مفهوم‌شناسی نماز می‌پردازیم و در ادامه باتوجه به هدف تحقیق در دو بخش جداگانه به بررسی عوامل اقبال به نماز و عوامل گریز از نماز می‌پردازیم و در نهایت نتیجه تحقیق ارائه خواهد شد.

۲. مفهوم شناسی

نماز به‌عنوان یکی از ارکان اصلی اسلام، واژه است که در متون اسلامی با عنوان «صلات» از آن یاد می‌شود. «صلات» به معنای «ارکان و جزئیات معینی» است که از طرف شارع مقدس در این معنا حقیقت پیدا کرده است. و همه مسلمین موظفند که آن را در شبانه روز پنج بار به جای آورند. «نماز را از زوال خورشید تا نهایت تاریکی شب برپای دار»^۱

نماز از لحاظ لغوی در کتب لغت به معانی مختلفی وارد شده است. برخی از آنها عبارتند از بندگی، اطاعت، فرمان برداری، عبادت، پرستش که در بیشتر کتابهای لغت به این معانی آمده

^۱ اسرا: ۷۸

است. در کتاب معروف دیگری برای مفهوم نماز آمده: اصل صلاه برای دعا بوده و از باب نام گذاری کل بر اجزایش، بر نماز که بخشی از اجزای آن دعا است اطلاق گشته.^۱

در اصطلاح شرع عبارت است از عملی مخصوص مرکب از رکوع و سجود و قرائت و ذکر توأم با نیت و شرایط خاص که به تکبیر آغاز و به سلام ختم می گردد.^۲

در منابع فارسی در تعریف لغت نماز آمده که: «نماز با همین ریخت در زبان پهلوی به کار می رفته است. شکل سغدی آن نماچ بوده است. ریشه واژه، نم؛ در اوستایی نمَه به معنی خم شدن است.»^۳

۳. اهمیت و جایگاه نماز

نماز و نیایش ترنم دلنشینی است که همراه بامعرفت خدای یکتاست. «معنای نماز، مناجات با خداست و آن که نماز می گزارد، در مقام نیایش است. کلام، آشکار ساختن آن چیزی است که در نهاد انسان است و این جز با حاضر بودن دل ممکن نیست.»^۴

نماز جزء برنامه انبیاء بوده، حضرت عیسی (ع) در گهواره هم می گوید: «وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا»^۵

«خداوند مرا تا زنده هستم به نماز و زکات سفارش کرده است.»

امام حسین (ع) حتی ظهر روز عاشورا در میدان مبارزه در برابر تیرهای دشمن هم نماز را رها نکرد. حضرت ابراهیم (ع) همسر و کودک خویش را در بیابان های داغ مکه که آن هنگام هیچ آب و گیاهی نداشت، مسکن داد و گفت:

«إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرَ ذِي زَرْعٍ لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ»^۶

نماز سبب آمرزش گناهان و زدودن آثار لغزش هاست. قرآن، پس از دستور به نماز می فرماید: «إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ»^۷

^۱ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ذیل کلمه صلات

^۲ برهان، برهان قاطع، ذیل کلمه صلات

^۳ کزازی، نامه باستان، ص ۲۳۵

^۴ راشدی، نماز شناسی، ج ۱، ص ۹۵

^۵ مریم: ۳۱

^۶ ابراهیم: ۳۷

^۷ هود: ۱۱۴

در زمان حضرت شعیب نیز نماز به عنوان یکی از عبادات وجود داشته است؛ چراکه در قرآن چنین آمده: "یا شعیب اَصْلُواکَ تَامِرَکَ" و قبل از همه آنها، در دین ابراهیم (ع) نیز بوده؛ چراکه او از خداوند برای خود و ذریه‌اش توفیق اقامه نماز را می‌خواهد: «رب اجعلنی مقيم الصلوه و من ذریتی»^۱

نماز از مهم‌ترین سفارش‌های انبیاء بوده و از بالاترین مصادیق عبادت است. حضرت لقمان به فرزندش می‌گوید:

«پسرکم نماز را به پا دار»^۲

«نماز داروی نسیان و وسیله‌ی ذکر خداوند است»^۳

رسول اکرم (ص) فرمود: «نماز پیمان خداوند است.»^۴

نماز اهرم استعانت در غم‌ها و مشکلات است. خداوند می‌فرماید: از صبر و نماز در مشکلات کمک بگیرید و بر آنها پیروز شوید: «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ»^۵

نماز داروی تکبر است. علی (ع) می‌فرماید: خداوند، نماز را واجب کرد تا انسان را از کبر دور کند: «وَالصَّلَاةُ تَنْزِيهَا عَنِ الْكِبَرِ»^۶

نماز وسیله‌ی تشکر از خداوند بر نعمت‌های اوست: «فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ»^۷

نماز سیمای مکتب اسلام است: «الصَّلَاةُ وَجْهٌ دِينُکُمْ»^۸

نماز به منزله‌ی پرچم و آرم و نشانه‌ی مکتب اسلام است. پیامبر فرمود:

«عَلِمُ الْإِسْلَامِ الصَّلَاةُ»^۹

^۱ ابراهیم: ۴۰

^۲ لقمان: ۱۷

^۳ طه: ۱۴

^۴ متقی، کنز اعمال، ج ۷، ص ۲۷۹

^۵ بقره: ۴۵

^۶ امام علی (ع)، نهج البلاغه، حکمت ۲۵۲

^۷ کوثر: ۲

^۸ کلینی، فروع کافی، ج ۱، ص ۲۷۰

^۹ متقی، کنز العمال، ج ۷، ص ۲۷۹

۵-۸. قهر با خدا

برخی از افراد نیز به دلیل اینکه به خواسته‌های خود نمی‌رسند با خدا لجبازی کرده و به وسیله ترک نماز با خدا قهر می‌کند.

اگر کسی با خدا قهر کرده باید این را بداند که: چه بسا چیزهایی که انسان به آن دست می‌یابد، ولی سرانجام بلای جان و مایه اندوهش می‌گردد؛ و چه بسیار اموری که در نظر انسان ناگوار و ناخوشایند است و گاه مورد نفرت او است؛ ولی باطن و سرانجام آن برای او خیر و مبارک است، قرآن کریم بر این حقیقت ریشه‌دار انگشت گذاشته و می‌فرماید: «چه بسا چیزی را ناگوارند کنید ولی در واقع مایه خیر شما است و چه بسا به چیزی دل ببندید که در واقع برایتان زیان‌بار است.»^۱

در جامعه، مبلغان دینی به عنوان گروه خاص و با لباس ویژه و نام مشخص روحانی تا حدودی به عنوان الگوهای دینی مطرح هستند. از این رو باید برخورد این قشر با نوجوانان و جوانان بسیار با ظرافت و بادقت انجام گیرد. چون یکی از عوامل گریز جوانان و توده مردم از دینداری و معنویات، عملکرد و برخوردهای ناصحیح مبلغان و منادیان دیداری و اسلام‌خواهی است. الگوهای دینی باید این واقعیت را بپذیرند که هر نوع رفتار، کردار و عملکرد آنان در دیداری و معنویت‌گرایی ایمان‌خواهی مردم تأثیر خواهد داشت.

۵-۹. مجالست و همنشینی با دوستان ناباب

دوستان شایسته و خوب در سوق دادن انسان به سوی سعادت و کمال موثرند و دوستان ناشایست در انحراف آدمی به سمت ناهنجاری‌های اخلاقی. چه بسا افرادی که در مسائل دینی علاقمند به دینداری خود راغبند، ولیکن در محیط‌های مختلف از قبیل محله‌ای که در آن زندگی می‌کنند یا محیط کار و تحصیل که در آن ساعاتی از عمر را سپری می‌سازند با افرادی آشنا می‌شوند که به تدریج او را در دام بی‌دینی و لابلالی‌گری گرفتار می‌کنند. نقش گروه معاشران و دوستان در حدی است که گاهی می‌تواند اندیشه‌ای را واژگون کند و حتی در دین اعتقاد افراد اثر گذارد. در حدیثی از حضرت علی (ع) وارد شده که فرمودند: «روش آدمی بر طبق مذهب و سیره دوست و رفیقش خواهد

^۱ بقره: ۲۱۶

^۲ الحرائی، تحف العقول عن آل الرسول، ص ۱۴۱

امام صادق (ع) فرمود: «هر که دو خصلت در او بود قابل معاشرت و دوستی است و گرنه از او دوری کن، دوری کن، دوری کن، گفته شد: آن دو صفت چیست؟ حضرت فرمود: یکی نماز را به وقتش خواندن و به آن مواظب بودن، و دیگری همدردی.»^۱

و نیز حضرت علی (ع) ضمن وصیت به فرزندش امام حسن مجتبی (ع) ایشان را از دوستی با برخی افراد برحذر داشته و فرموده: پسرم: «از دوستی با احمق بپرهیز، زیرا احمق به قصد سود رساندن به تو، تو را زیان می‌رساند و نیز از دوستی با بخیل بپرهیز کن، زیرا بخیل آنچه را بسیار به آن نیازمند هستی از تو باز می‌دارد و نیز از دوستی با تبه‌کار بپرهیز، زیرا تبه‌کار تو را به اندک چیزی می‌فروشد و نیز از دروغگو و دروغ‌زن بپرهیز کن زیرا که کذاب مانند سراب دور را به تو نزدیک و نزدیک را به تو دور نشان می‌دهد.»^۲

۵-۱۰. الگوی دینی نامناسب

در جامعه، مبلغان دینی به‌عنوان گروه خاص و با لباس ویژه و نام مشخص روحانی تا حدودی به‌عنوان الگوهای دینی مطرح هستند. از این‌رو باید برخورد این قشر با نوجوانان و جوانان بسیار باظرافت و بادقت انجام گیرد. چون یکی از عوامل گریز جوانان و توده مردم از دینداری و معنویات، عملکرد و برخوردهای ناصحیح مبلغان و منادیان دینداری و اسلام‌خواهی است. الگوهای دینی باید این واقعیت را بپذیرند که هر نوع رفتار، کردار و عملکرد آنان در دین‌داری و معنویت‌گرایی ایمان‌خواهی مردم تأثیر خواهد داشت و این سخن پیغمبر را به‌دقت توجه کنند که می‌فرماید: دو گروه از امت من هستند که اگر صالح شوند، مردم صالح می‌شوند و هنگامی که فاسد شوند مردم فاسد می‌شوند: اول عالمان و دوم سلاطین و حاکمان»^۳

پیامبر اکرم می‌فرماید: «دو گروه از امت من هستند که اگر صالح شوند، مردم صالح می‌شوند و هنگامی که فاسد شوند مردم فاسد می‌شوند: اول عالمان و دوم سلاطین و حاکمان»^۴

در جامعه، مبلغان دینی به‌عنوان گروه خاص و با لباس ویژه و نام مشخص روحانی تا حدودی به‌عنوان الگوهای دینی مطرح هستند. از این‌رو باید برخورد این قشر با نوجوانان و جوانان بسیار باظرافت و بادقت انجام گیرد. چون یکی از عوامل گریز جوانان و توده مردم از

^۱ ابن بابویه، خصال شیخ صدوق، ص ۸۷

^۲ رضی، نهج البلاغه، حکمت ۲۴، ص ۶۳۳

^۳ الحرانی، تحف العقول عن آل الرسول، ص ۵۰

^۴ الحرانی، تحف العقول عن آل الرسول، ص ۵۰

دیداری و معنویات، عملکرد و برخوردهای ناصحیح مبلغان و منادیان دیداری و اسلام‌خواهی است. الگوهای دینی باید این واقعیت را بپذیرند که هر نوع رفتار، کردار و عملکرد آنان در دیداری و معنویت‌گرایی ایمان‌خواهی مردم تأثیر خواهد داشت.

۶. نتیجه‌گیری

نماز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عبادات، از زمان‌های دور تاکنون همواره به‌عنوان راهی برای ارتباط با خداوند و آرامش روحی انسان‌ها شناخته شده است و به‌عنوان یکی از ارکان اصلی اسلام، در عبادات و عملهای مذهبی مهم قرار دارد. بر اساس نتایج این پژوهش، عوامل مختلفی می‌توانند موجب گریز از نماز شوند که عمدتاً به دلیل کمبود توجه به فلسفه نماز، تأثیرات منفی رسانه‌ها، ارتباط با افراد ناباب و قهر با خداوند هستند. این عوامل به نوعی ناشی از ضعف‌های تربیتی و فرهنگی هستند که در صورت برنامه‌ریزی مناسب و آموزش صحیح می‌توان آن‌ها را برطرف کرد. به‌طور همزمان، عواملی نظیر وجود روحانیت اثرگذار، پاکیزگی مساجد، تأمین آرامش درونی و رفع اضطراب از طریق نماز، از جمله مواردی هستند که می‌توانند افراد را به انجام این فریضه دعوت کنند. در کنار جنبه‌های معنوی و روحی، نماز تأثیرات مثبت روان‌شناختی نیز دارد که می‌تواند انسان را از فشارها و نگرانی‌های روزمره‌رهایی بخشد و نیروی تازه‌ای برای مقابله با مشکلات فراهم آورد. از این رو، با توجه به اهمیت این فریضه، لازم است که به عوامل جاذب نماز بیشتر توجه شود و موانع موجود برای افراد، به‌ویژه جوانان، کاهش یابد. تبیین فلسفه نماز و اهمیت آن در زندگی فردی و اجتماعی، به‌ویژه در میان نسل‌های جدید، می‌تواند به ارتقای سطح معنویت و سلامت روان در جامعه کمک کند. در نهایت، با ترکیب آموزه‌های دینی و توجه به نیازهای روان‌شناختی و فرهنگی افراد، می‌توان مسیر جذب بیشتر افراد به نماز را هموارتر کرد.

منابع

- قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، **علل الشرایع**، ترجمه سید جواد ذهنی تهرانی، ۱۳۸۵هـ-ش
- ابن بابویه، محمد بن علی، **خصال شیخ صدوق**، ترجمه محمد باقر کمره ای، نشر کتابچی، تهران، ۱۳۷۷هـ-ش.
- ابن بابویه، محمد بن علی، **خصال شیخ صدوق**، ترجمه آیت الله کمره ای، تهران، کتابچی، ۱۳۷۷هـ-ش
- برهان، محمدحسین بن خلف، **برهان قاطع**، انتشارات نیما، تهران، ۱۳۸۵
- بهنصر، داود؛ باقری، علی اوسط، **موانع انگیزشی اثربخشی نماز از منظر قرآن**، نشریه معرفت، ۱۳۹۷، شماره ۲۴۶، (۶۳-۷۶)
- پاینده، ابوالقاسم، **نهج الفصاحه**، دنیای دانش، تهران، ۱۳۸۲هـ-ش
- جواد آملی، عبدالله، **تفسیر تنسیم**، قم، نشر اسراء، ۱۳۸۶هـ-ش
- حاجیان مهدی، **راهکارهای نقش آفرینی رسانه تلویزیون در گسترش فرهنگ نماز**، نشریه مجدد دانشگاه، ۱۳۸۴، شماره اول
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴) **وسائل الشیعه**، مصحح گروه پژوهش آل بیت، مؤسسه آل البیت (ع)، قم، ۱۴۱۴هـ-ق
- حسن بن شعبه الحرانی، **تحف العقول**، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، ۱۲۷۹هـ-ق
- راشدی، حسن، **نماز شناسی**، جلد ۱ و ۲، قم: ستاد اقامه نماز. چاپ ششم، ۱۳۸۰هـ-ش
- راشدی، حسن، **نماز شناسی، حکمت نماز**، ناشر: ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۰هـ-ش
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **مفردات الفاظ القرآن**، دار الشامیه، بیروت، ۲۱۴۱ق.
- رحیمی، مهری (۱۳۸۷) **نماز در قرآن و سیره معصومین**، بینات (موسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام)، ۱۳۸۰، شماره ۳، (۲۰-۴۲)
- سید رضی، حسین بن موسی، **نهج البلاغه**، ترجمه سید جعفر شهیدی، نشر علمی و فرهنگی، ۱۴۰۱هـ-ش
- شریف رضی، محمد بن حسین، **نهج البلاغه**، ترجمه محمد دشتی، نشر مشهور، قم، ۱۳۷۹هـ-ش
- طبرسی فضل بن حسن، **مجمع البیان**، چاپ ۱، فراهانی، قم، ۱۳۷۹هـ-ش
- طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، دار المعرفه، بیروت، لبنان، ۱۴۰۸هـ-ق
- عزیزی تهرانی، علی اصغر، **ترک نماز چرا؟ پژوهشی کاربردی پیرامون علل ترک نماز و راهکارهای آن**، نشر دار الصادقین، ۱۳۷۷هـ-ش
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، **الکافی**، دارالکتب الإسلامیه، تهران، چاپ چهارم، ج ۶، ۱۴۰۷هـ-ق
- کزازی، جلال الدین، **نامه باستان**، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتاب علوم انسانی، ۱۳۸۵هـ-ش
- کلینی رازی، بن جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق؛ **فروع کافی**، ترجمه گروه مترجمان، نشر قدس، ۱۳۹۴هـ-ش
- متقی، علی بن حسام الدین، **کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال**، لبنان، بیروت، ۱۴۱۳هـ-ق
- مجلسی، محمد باقر، **بحار الانوار**، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۱۵هـ-ش

- مطهری، مرتضی، حماسه حسینی، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۶۳ش، ج ۲
- مطهری، مرتضی، حماسه حسینی، نشر صدرا، تهران، ۱۳۷۹هـ- ش
- مظفری، علی محمد، علل گریز جوانان از نماز، نشریه مبلغان، ۱۳۹۲، شماره ۱۶۴، (۵۹-۶۶)
- مظفری، علی محمد، عوامل جذب و رویکرد جوانان به نماز، نشریه مبلغان، ۱۳۹۴، شماره ۱۹۳، (۷۲-۸۰)
- مکارم شیرازی، رساله توضیح المسائل، مدرسه امام علی، قم، چ پنجاه دوم، ۱۴۲۹هـ- ق
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۸۰هـ- ش
- موسوی، طاهره السادات، بررسی و تاثیر نماز بر بهداشت روانی اقشار جامعه، نشریه فقه و حقوق معاصر، ویژه نامه همایش ملی نماز، ۱۳۹۷، تعالی فردی و اجتماعی، (۴۸۴-۵۱۴)
- نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، بیروت، لبنان، ۱۴۰۸هـ- ق